

МУСИҚА САНЪАТИДА ШАХС ФЕНОМЕНИ

<https://doi.org/10.70728/c.series.v08.i03.213>

Турсунбоев Бехзодбек Асқарали ўғли -

Ўзбекистон давлат консерваторияси

“Ўзбек муסיқаси тарихи” кафедраси

таянч докторанти

tursunboyevbehzodbek4@gmail.com

+99891 671-79-36

Аннотация. Мазкур мақола муסיқа санъатида “шахс феномени” тушунчасининг назарий ва методологик асослари таҳлил қилинади. Феномен тушунчасининг фалсафий манбалари, хусусан, Кант, Гегель ва феноменология мактаби қарашлари асосида муסיқашуносликдаги трансформацияси кўриб чиқилади. Мақолада муסיкий асар маъноси акустик матнда эмас, балки тингловчи идроки ва ижро жараёнида шаклланиши илмий жиҳатдан асосланади. Шунингдек, жаҳон ва ўзбек муסיқа маданиятида айрим композиторлар ижоди муайян давр эстетик тафаккурининг ифодаси сифатида талқин қилиниб, персонцентр ёндашувнинг аҳамияти очиб берилади. Тадқиқот натижалари муסיқа тарихини индивидуал ижодий моделлар орқали англаш имконини кенгайтиради.

Калит сўзлар: феномен, шахс феномени, муסיқа санъати, персонцентризм, эстетик тафаккур, идрок, муסיкий маъно, ижро жараёни, миллий муסיқа, композитор услуги.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретико-методологические основы понятия “феномен личности” в музыкальном искусстве. Анализируется философская природа категории “феномен” и её трансформация в музыкознании на основе идей Канта, Гегеля и феноменологии. Обосновывается положение о том, что смысл музыкального произведения формируется не только в акустической структуре, но и в процессе восприятия и исполнения. Особое внимание уделяется персонцентрическому подходу, в рамках которого творчество композитора интерпретируется как выражение эстетического сознания эпохи. На примере мировой и узбекской музыкальной культуры раскрывается роль личности как культурно-исторического феномена.

Ключевые слова: феномен, феномен личности, музыкальное искусство, персонцентризм, эстетическое сознание, восприятие, музыкальный смысл, исполнение, композитор, стиль.

Abstract. This article explores the theoretical and methodological foundations of the concept of the “phenomenon of personality” in musical art. The philosophical origins of the

term “phenomenon,” particularly in the works of Kant, Hegel, and phenomenology, are examined in relation to their transformation within musicology. The study argues that the meaning of a musical work emerges not solely from its acoustic structure but through the processes of perception and performance. Special attention is given to the person-centered approach, where the composer’s творчество is interpreted as an expression of the aesthetic consciousness of an эпоха. Examples from world and Uzbek musical culture demonstrate how individual composers function as cultural-historical phenomena.

Keywords: phenomenon, personality phenomenon, musical art, person-centered approach, aesthetic consciousness, perception, musical meaning, performance, composer, style.

КИРИШ. Муסיқа санъати тарихи таҳлили шуни кўрсатадики, айрим ҳолларда бадиий жараён алоҳида асарлар ёки жанрлар эволюцияси орқали эмас, балки муайян ижодкор шахси орқали идрок этилади. Бундай ҳолат санъатшуносликда персоноцентризм, яъни бадиий тафаккурнинг индивидуал моделда намоён бўлиши сифатида таърифланади. Унда композитор фақат ижодкор эмас, балки даврнинг эстетик онгини мужассам этувчи маданий-тарихий феномен сифатида намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ.

Маълумки, “феномен” тушунчаси ўзининг моҳиятига кўра, юнонча “phainomenon” – содир бўлувчи, ғайриоддий, камдан-кам бўладиган ҳодиса, факт, фалсафий нуқтайи назаридан ҳис туйғу тажрибаси билан пайқаладиган тушунча (бу маънода ўз моҳияти жиҳатидан интеллектуал мушоҳада предмет сифатида намоён бўлувчи ноуменнинг қарама-қаршиси) [1, 95-б].

“Феномен” тушунчасини ноёб, буюк, ягона бўлган инсон ва ҳодисаларга ҳам қўллаш мумкин. Бу ҳақида “Фалсафа” қомусий луғатида қуйидагича келтирилади: “Феномен-юнонча “phainomenon” -юз берувчи”. Маъносига кўра 3 гуруҳга ажратилади.

1. Кўзга кўриниб турувчи ҳол.

2. Ноёб, кам учрайдиган ҳол, ёки буюк, ягона бўлган инсон.

3. Ҳиссий билиш, тажрибада берилган маълум бир ҳолни англатувчи фалсафий атама. Ҳиссий тажриба ёрдамида пайқаладиган ва англанадиган ҳодиса, жонли мушоҳада объектини билдирадиган тушунча” [2, 427-428 б].

Аристотел ушбу атамани “кўрунувчи”, “туюлувчи” маънода қўллаган. Унинг фикрига кўра, феномен – сезгилар орқали қабул қилинадиган нарса бўлиб, инсон билимни тажриба ва сезги орқали олади. Кўзга кўринган, қулоққа эшитилган, тажрибада кузатилган нарса — феномен ҳисобланади. Аристотель учун муҳим масала — **зохир (феномен)** ва **моҳият** ўртасидаги фарқ.

- Феномен — нарсанинг ташқи кўриниши.
- Моҳият — унинг асл табиати, сабаби.

Фалсафанинг вазифаси — феноменлар орқали моҳиятга етиш. Аристотель илмий тадқиқотда аввал **кўринаётган ҳодисаларни (феноменларни)** тўплаш, кейин уларнинг сабабларини излашни таклиф қилади.

Фалсафа энциклопедик луғатида **ушбу атама** ҳиссий тажрибада идрок этиладиган ҳодиса ёки сезгилар орқали қабул қилинадиган объект бўлиб, у моҳият (ноумен)дан фарқ қилади [3, 717 б]. Фалсафа тарихида мазкур тушунча турлича талқин қилинган: у ғоя ёки моҳиятнинг намоён бўлиши (неоплатонизм, Лейбниц, Шеллинг, Гегель), билиш мумкин бўлган ҳодисалар олами (Кант), ёки субъектив кечинмалар мажмуаси (Беркли, Юм, феноменализм) сифатида изоҳланган. Идеалистик анъанада феномен интеллектуал мушоҳада билан боғланиб, “соф моҳиятлар” шаклида талқин этилади (Платон, Гёте, Гуссерль). Марксистик фалсафада эса феномен предметнинг ташқи жиҳатларини ифода этувчи ва унинг моҳиятини очиб берувчи “ҳодиса” категорияси билан тенглаштирилади.

НАТИЖАЛАР.

Муסיқа санъатида “феномен” тушунчаси илгари мавжуд бўлмаган. Фалсафа ва эстетика фанлари тарихида тадрижий ривожланган. Немис мумтоз фалсафасининг асосчиларидан бўлган, файласуф Иммануил Кант (1724-1804) “феномен” атамасини фалсафа фанида қўллай бошлаган. Кант мазкур тушунчани илмий-фалсафий категория сифатида аниқ шаклга келтирган мутафаккирдир. Унинг “Соф ақл танқиди” (“*Kritik der reinen Vernunft*”) номли асарида келтиришича: “Инсон дунёни қандай бўлса шундай эмас, балки онги орқали қандай намоён бўлса шундай қабул қилади”-деб таъкидлайди [4]. Шунинг учун ҳам у борлиқни иккига ажратади:

1-жадвал

Тушунча	Маъноси
Феномен	Бизга кўринган, идрок қилинган воқелик
Нумен (нарс-ўзида)	Онгдан ташқари ҳақиқий ҳолат

И.Кант назариясига кўра “идрок” 3 босқичда акс этади.

1. Ҳиссийлик.

2. Интуиция шакллари: макон ва замон.

3. Ақл категориялари.

Инсон ташқи таъсирни қабул қилади, лекин у тартибсиз. Онг барча маълумотни автоматик равишда **макон ва вақт ичига жойлаштиради**. Сабаблар, миқдор, сифат каби тушунчалар орқали онг воқеликни йиғади. Демак, макон ва вақт — табиатда эмас, инсон идрокида мавжуд шакллardир. Натижада, инсон онгида ташқи таъсир натижасида ҳосил бўлган тажриба “феномен”ни келтириб чиқаради.

МУҲОКАМА.

Муסיқада “феномен” тушунчаси ўзининг маъновий ҳажмини кенгайтириши янги фан тармоқларини юзага келишига замин яратди. Файласуфлар И.Кант (XVIII аср) феномен тушунчасига “идрок-асос”, Гегел (XIX аср) “санъат- руҳ намоёндаси”, Гуссерл (XX аср бошлари) “феноменология методи”, XX асрда эса Ингарден “муסיкий тажриба назарияси”, Мерло-Понти “баданли идрок”, Майер “эмоция механизми” (“ҳиссиёт механизми”), XX–XXI асрларда Натъез “маъно тингловчида” каби назариялари билан

бойитди. Мусикада феномен тушунчаси фалсафадан бошланиб, кейин эстетика → мусикашунослик → психология фанларига ўтган.

Бу ерда тингловчи ва борлик ўртасидаги чегара йўқолиб, мусика идрок жараёнида қайта яратилади. Демак, маъно товушнинг ўзида эмас, уни қабул қилиш ҳолатида пайдо бўлади. Шу йўналиш Сюй Фугуан қарашларида ҳам давом этади [5]. У неоконфуцийчилик эстетикаси орқали санъат тажрибасини тушунтирган. Сюй Фугуан илмий ишларида “Санъат мазмуни объектда эмас, инсон руҳий ҳаракатида пайдо бўлади”-деб ҳисоблайди. Хитой санъат руҳиятини — “руҳий резонанс” тушунчаси орқали изоҳлайди. Бу назарияга кўра, мусикий таъсир акустик материалдан эмас, балки ижрочи ва тингловчи ўртасида юзага келадиган ички ҳаракатдан келиб чиқади. Бундан кўринадики, санъат мазмуни предметда эмас, кечинмада мавжуд.

Замонавий Хитой эстетикасининг забардаст файласуфларидан бири бўлган Ли Зэхоу эса эстетик идрокни маданий тажрибаларнинг инсон онгида жонланиши сифатида тушунтиради [6]. Унинг “жамланган тажриба” (яъни, маданий ҳис-тажриба инсон идрокида жонланади (Т.Б!))концепциясига кўра, мусика — ўтмиш маданий ҳис-туйғулари ҳозирги идрокда намоён бўладиган жараёндир. Бу ҳолатда асар тайёр маъно ташувчи эмас, балки идрок пайтида вужудга келадиган феномен ҳисобланади ва мусикани: тарихий тажрибанинг ҳозирги идрокда намоён бўлиши деб тушунтиради (яъни феномен).

Бевосита мусика назарияси ва эстетикасида бу ғоялар Цай Чжундэ ишларида янада аниқ шаклга эга бўлади [7]. У мусикани акустик структура эмас, ижро жараёнида туғиладиган “тирик маъно” (Бу — перформатив феномен назариясига жуда яқин (Б.Т!) деб таърифлайди.

Шу нуктаи назарни гуцинъ ижрочиси ва тадқиқотчиси Чэн Гунлян (Cheng Gongliang) амалий жиҳатдан асослаб, асар нотада эмас, айнан ижро вақтида мавжуд бўлишини таъкидлайди. Тинглаш эса пассив қабул эмас, балки ҳамкорликдаги ҳозирлик ҳолати сифатида қаралади.

Хитой тадқиқотчиларининг олиб борилган изланишлари хулосалари натижасида “феномен” атамасига мос эквивалентлик тушунчалар аниқланди.

2-жадвал

Олим	Феноменга мос тушунча
Зун Байхуа	эстетик тажриба майдони
Сюй Фугуан	руҳий резонанс
Ли Зэхоу	идрокда намоён бўлиш
Цай Чжундэ	ижро жараёнида маъно
Чэн Гунлян	ҳозирликда мусика

Жаҳон мусика санъати тарихида шахс феноменига мисол сифатида И.С.Бах, Й.Гайдн, В.А.Моцарт, Л.Бетховен, Ж.Бизе, Ж.Верди, А.Шёнберг, А.Веберн, П.Хиндемит, Россияда - М.И.Глинка, Д.Д.Шостакович, А.Шнитке, С.Губайдулина,

Озарбайжонда- У.Ҳожибеков, Т.Қулиев, Ф.Амиров, В.Мустафазода, Ўзбекистонда - М.Бурҳонов, Р.Вильданов, М.Тожиев, Б.Зокиров феноменлари ёрқин мисолдир.

Мазкур ёндашувга кўра, ижодкор шахси услуб, жанр ва бадиий тафаккурни бир нуқтада жамловчи марказ вазифасини бажаради. Натижада мусиқа тарихи хронологик кетма-кетлик эмас, балки маънавий-психологик ҳолатларнинг индивидуал ифодаси сифатида идрок этилади. Масалан, жаҳон мусиқа санъатида барокко даври полифоник онги И.С.Бах ижодида универсал қонуният сифатида шаклланса, классицизм эстетикаси В.А.Моцарт мусикасида инсонпарвар мувозанат моделига айланади, романтик қаҳрамонлик ғояси эса Л.Бетховен симфонизмида тарихий-фалсафий мазмун касб этади.

XX аср мусикасида мазкур феномен янада яққол акс этди. Композитор ижоди ижтимоий воқеликнинг бадиий ҳужжати вазифасини бажара бошлади. Шу маънода, айрим композиторлар миллий ёки умуминсоний тафаккур типини белгилаб берадиган “давр модели” сифатида қаралади. Бунда шахс ва услуб ўртасидаги муносабат сабаб-натижа эмас, балки ўзаро айният характери олади: ижодкор услубни яратмайди, балки у орқали давр онги намоён бўлади.

Демак, мусиқа тарихи фақат жанрлар ривожини ёки замонавий техник услублар фойдаланишига эмас, балки ижодкор тафаккури тамойили бевосита бадиий ифодаланиш жараёнидир. Шу боис айрим композиторларни “муайян давр мусиқий тафаккури феномени” сифатида таърифлаш илмий жиҳатдан асосли бўлиб, у эстетик эволюцияни индивидуал модел орқали англаш имконини беради.

Ўзбек мусиқа маданияти тараққиётини таҳлили шуни кўрсатадики, миллий профессионал мусиқа тарихи фақат жанрлар ва услублар эволюцияси орқали эмас, балки айрим ижодкор шахслар фаолияти орқали ҳам тушунилади. Бу ҳолат бадиий жараённинг персонцентр хусусиятини, яъни муайян давр эстетик тафаккури индивидуал ижодий модел орқали мужассамлашишини тасдиқлайди. **Персонцентр**-марказда шахс (ижрочи, қаҳрамон, муаллиф ички дунёси) (Таъриф бизники Т.Б!). Масалан, Абу Наср Фаробий мусиқани юқори фалсафа даражасида таҳлил этган [9].

Хусусан, М.Бурҳонов ижоди ўзбек профессионал мусикасининг шаклланиш босқичини ифодаловчи феномен сифатида намоён бўлади. Унинг асарларида миллий интонацион асослар ўзбек миллий тафаккур европача композицион фикрлаш билан уйғунлашиб, академик мусиқа тилининг миллий вариантини вужудга келтирди. Шу маънода композитор ижоди алоҳида услуб бўлиб қолмасдан, балки миллий профессионал мусиқа тафаккурининг шаклланиш модели сифатида қабул қилинади.

М.Тожиев ижодида эса мақом анъаналарининг симфоник тафаккур билан қўшилиши кузатилади. Бу ерда мақом намунасининг оддий ишланмаси эмас, балки унинг драматургик ва образий қонуниятлари симфония жанрига кўчирилади. Натижада “миллий мақом симфонизми” деб аталиши мумкин бўлган эстетик тизим шаклланади ва композитор ушбу йўналишнинг концептуал моделига айланади.

Р.Вильданов фаолияти ўзбек киномусикаси табиатини белгилаб берувчи феномен сифатида қаралади. Унинг мусикасида экран драматургияси, миллий интонация ва

психологик образ ўртасидаги муносабат янги бадиий сифат касб этади. Бунда мусиқа тасвирни шарҳламайди, балки кинообразнинг ички мазмунини очувчи семантик қатламга айланади.

ХУЛОСА.

Шундай қилиб, мазкур ижодкорлар фаолиятини алоҳида асарлар мажмуаси сифатида эмас, балки муайян бадиий онг типини мужассам этувчи маданий-тарихий феномен сифатида талқин этиш мумкин. Бу эса ўзбек мусиқа санъати эволюциясини индивидуал ижодий моделлар орқали англаш имконини беради. Шундай қилиб, “феномен” тушунчаси мусиқашуносликда ягона мазмунга эга эмас, балки тарихий, жанрий, миллий ва семантик омиллар уйғунлигида намоён бўлувчи кўп қатламли илмий категория сифатида қаралади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси “Ф” ҳарфи. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат нашриёти, Тошкент: 2002 й, 95-б.
2. Фалсафа қомусий луғат. “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент: 2004й, 427-428 бетлар.
3. Философский энциклопедический словарь. Москва “Советская энциклопедия”: 1983г, 717 ст.
4. I.Kant. “*Kritik der reinen Vernunft*”. Berlin: 1913.
5. Xu Fuguan. *Zhongguo yishu jingshen* (中国艺术精神 — “Хитой санъатининг рухи”). Taipei: Taiwan Xuesheng Shuju, 1966.
6. Li Zehou. *Mei de licheng* (美的历程 — “Гўзаллик йўли”). Beijing: Wenwu Chubanshe, 1981, Li Zehou. *Huaxia meixue* (华夏美学 — “Хуасия эстетикаси”). Beijing: Sanlian Shudian, 1989.
7. Cai Zhongde. *Zhongguo yinyue meixue shi* (中国音乐美学史 — “Хитой мусиқа эстетикаси тарихи”). Beijing: Renmin Yinyue Chubanshe, 1995, Cheng Gongliang. *Guqin yishu yu meixue* (古琴艺术与美学 — “Гуцинъ санъати ва эстетикаси”). Nanjing: Jiangsu Wenyi Chubanshe, 2006.
8. Даукеева С. Философия музыки Абу Насра Мухаммада Аль-Фараби. Монография. Алматы: 2002 г.